

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin III cildi: anadilli ədəbiyyat dövrünə elmi-nəzəri baxış

AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATI
TARIXI

10-III

10 cildde Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin III cildi (*Bakı, "Elm", 2020, 1092 s.*) akademik İsa Həbibbəylinin ümumi redaktəsi ilə çap olunub.

Akademik nəşr giriş, 3 fəsil, ədəbiyyat, ingilis və rus dillərində xülasədən ibarətdir. Girişi akademik İsa Həbibbəylinin "Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: anadilli ədəbiyyat epoxası" və AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovanın "Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi məruzəsi və inkişaf mərhələləri" adlı məqalələri təşkil edir.

Fundamental tədqiqat əsəri akademik İsa Həbibbəylinin "Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: anadilli ədəbiyyat epoxası" adlı ön sözü ilə açılıb. Ədəbiyyatşünas-alimin ön sözü ədəbiyyat tarixçiliyinin müqayisəli əsaslarına istinad edib. Övvəlki elmi-tənqidi mətnlərdə orta əsrlər XIII-XVIII əsrləri əhatə edirdi. Bu nəşrdə isə həmin dövr əlimin yeni ədəbi dövrləşdirmə konsepsiyasına uyğun olaraq XIII-XVI əsrlərə bağlı olub.

I. Həbibbəyli tarixi dövrün ictimai-siyasi şəraitinə bunları aid edib: Ş.İ.Xətəinin Çaldıran döyüşündəki məğlubiyyətinin ədəbi-ictimai fikrə təsiri, bu baxımdan ədəbiyyat və sənətə olan yüksək münasibətin qorunma bilməməsi. Belə vəziyyət Səfəvilər hakimiyyəti ilə yaradıcı qüvvələr arasındakı münasibət tarazlığını pozub. Səib Təbrizi kimi sənətkarlar ölkədən mühacirət edib. Nadir Şah Əfşarın hakimiyyəti devrilib, ölkədə xanlıqların yaranması, vahid idarəetmənin olmaması ədəbiyyatda, ictimai fikirdə fərqli baxışlar doğurub. Əsaslı tarixi faktorlar XVII-XVIII əsrləri orta əsrlərin siyasi-ictimai və ədəbi-mədəni proseslərindən köklü surətdə fərqləndirib.

XVII-XVIII əsrlərdə xalq həyatı, aşıq ədəbiyyatına meyil ədəbiyyatın ideyaya məzmun və janrlarında ciddi dəyişikliklər doğurub. Ədəbi inkişafda yeni meyillər təbii ki, Cəlalilər hərəkatının yayılması, "Koroğlu" üsyanı, İran-Osmanlı münasibətləri də gücləndirib.

Akademik bu bəddi təsirləri konkret göstərib: Orta əsrlərdə (XVI əsr) ədəbiyyatda klassik-romantik lirika, əsas ədəbi-ideoloji axınlar (*sufizm və hürufizm*) tarixi təkamülədə zəifləyib, xalq həyatını əks etdirən realist ədəbiyyat güclənib. Poeziyaya "Hindi-səbki-

Azərbaycan" üslubu müdaxilə eləyib, xalq-aşıq şeirinin ədəbi-tarixi ənənəyə güclü qayıdıışı olub, bəddi həyatda (XVI-II əsr ədəbi mühiti) erkən realizm təzahür edib. Yeni "bu dövrdən etibarən poeziyada nəzərəçilliklə yeniləşmə arсында yeni bir meyil başlayıb" (s.6). XVII əsrin klassik romantik lirika ənənələri özündə aşiqənəliklə yanaşı, həyatı-didaktik xüsusiyyətləri də əxz edib.

Göründüyü kimi, alim ədəbiyyatın inkişaf və dəyişmə istiqamətini, tarixi-ədəbi prosesi həssaslıqla müşahidə edib, qənaəti də bu olub ki, *klassik nəzərə ədəbiyyatı* M.Füzuli lirikasının təsirinə görə kənara çıxma bilməyib. Romantik-didaktik ədəbiyyat isə yaradıcılarını meydana çıxarıb: XVII-XVIII əsrlər forma və məzmunca yeni ədəbiyyatı təqdim edib - *Azərbaycan ədəbiyyatının erkən realizm mərhələsini*. Səfəvilik özlüyündə ədəbiyyatın millilik məziyyətlərinin önə çəkilməsinə təkan olub. (M.C.Həqiqi və Ş.İ.Xətəinin milli dövlətçilik maraqları).

Müəllif də bu qənaətdədir ki, *anadilli poeziyanın yaranması və inkişafı ədəbiyyatımızın orta əsr mərhələsinin əsas yeniliyi* olub. İzzəddin Həsənoğlu, Nəsir Bakıvi, Hümam Təbrizi, habelə Qul Əlinin "Qisseyi-Yusif" poeması, "Dastani-Əhməd Hərami" məsnəvisi farsdilli ədəbiyyata hər halda təsir göstərmişdir. "Anadilli şeir Orta əsr Azərbaycan poeziyasının əsas inkişaf istiqaməti, aparıcı bəddi ifadə vasitəsi mövqeyinə qalxıb". "Bu dövrdə farsdilli şeirin mövqeyi zəifləyib, ərəbdillilik poeziyaya yavaşca da, demək olar ki, ənənədən çıxıb, dəbdən düşüb" (s.7).

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan klassik şeirində təzahür edən folklor əlamətləri, motivləri qüvvətlənib, "bu xətt ədəbiyyatda aparıcı istiqamət müəyyən edilib... Eyni zamanda, həmin mərhələdə yazılı poeziyada xalq şeiri ənənələri özünə müəyyən yer tutub, ədəbiyyat forma və məzmun etibarilə şifahi xalq yaradıcılığına yaxınlaşmağa doğru inkişaf edib" (s.11). Bu inkişafda alim fərqli ədəbi-estetik xüsusiyyətləri də sezdirib.

Akademik İsa Həbibbəyli XIII-XVI əsrlər Azərbaycan lirikasını *janr baxımından* ənənəvi qəzəl, qəsidə və rübai formalından izləyib, qəzəlin poeziyadakı yerini göstərmiş, qeyd edib ki, XI-XII əsrlərdə Azərbaycan poeziyasında qəsidə janrının tutduğu mövqeyi XIII-XVI-

II əsrlərdə qəzəl janrı əvəz edib.

Alimə görə yeni janrların meydana çıxmasını və vəzn münasibətlərini də orta əsrlər şərtləndirib. Q.Bürhanəddinin *tuyuqları*, ənənəvi məhəbbət mövzusunun *ictimai motivlərlə* əvəz edilməsi, formada *hecənin* pozitivliyi, *əruzün* mərkəzəndən qaçma meyilləri, cinas qafiyələrdən sərf-nəzər, xalq həyatı, xalq şeirinə dönüşün təşəkkül *klassik poeziyanı xalq-aşıq şeiri ənənələrinə yaxınlaşdırıb*. Paralellər maraqlı deyilmi?

Alim orta əsrlər klassik poemalarının da fərqli xüsusiyyətləri barədə yazıb: Bununla belə, "Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına yalnız *sufizm, yaxud hürufizm ədəbiyyatı* demək doğru olmazdı. Bu tarixi mərhələnin ədəbiyyatda müşahidə edilən *ana dili, xalq ruhu, mübarizə əzmi, milli məneviyyatın bədii ifadəsi, dünyəvilik meyilləri və başqarı ideyaların təcəssümü dini-ideoloji cərəyanların fəvqünə yüksəlib*" (s.12).

Akademik məqaləsini elmi-nəzəri fikrin üstünlüyü şəraitində yazıb və ədəbi-tarixi mərhələləri əhatəli seçmişdir.

XV-XVI əsrlərə daha bir fərqli mövqədə baxış ifadə edən alim göstərib ki, bu dövrdə *dövlətçilik təfəkkürü ilə lirika, bəzən də "real həyatdan gələn notlar"* birləşib (C.Həqiqi, Ş.Ənvər, Ş.İ.Xətai və b.). Dövrün xarakterik cəhətlərindən biri də şifahi xalq yaradıcılığının xüsusi bir qolu kimi aşıq şeirinin meydana çıxması, yazılı poeziyaya ilə yanaşı addımlaması, Qurbaninin yaradıcılığı Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında xalq şeiri ənənələrinin yekunu, M.P.Vaqif şeiri mərhələsinə gedilən yolun başlanğıcı kimi təzahür edib. Alim fikrincə, Ş.İ.Xətəinin xalq şeirinə yönəlməsinin əsas səbəbi də Qurbanı poeziyası ilə bağlı olub.

I. Həbibbəyli Orta əsrlər ədəbiyyatının XVI yüzillik mərhələsini *M.Füzuli dövrü, yaxud romantik lirika mərhələsi* adlandıraraq yazıb: "Nizami Gəncəvi dövrü möhtəşəm *epik poemalarla*, M.Füzuli epoxası isə *qüvvətli fəlsəfi lirika ilə seçiyələnir*".

Müəllif dövrün (Orta əsrin) *elmi-ədəbi metodologiyasını* belə dəyərləndirib: "Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı *bəddi metod və üslub baxımından* mahiyyət-cəhətə onə daha yaxın olan qədim və intibah dövrü ədəbiyyatının möhtəşəm yekunudur. Eyni zamanda, erkən yeni

dövrün ideya-bəddi əsasları da Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında yetişib formalaşmış". Bir yekun qənaət də əhəmiyyətlidir: Nizami Gəncəvinin XII əsrdə qaldırdığı *humanizm, ədalət, bərabərlik, mənevi zənginlik kimi* problemlər orta əsrlər üçün də aktual olduğundan bu dövrün Azərbaycan ədəbiyyatında həmin ideyalar elə bu mərhələnin hadisələri, obrazları və baxışları ilə zənginləşdirilərək yeniləşdirilmiş şəkildə və fərqli üsullarla davam etdirilib.

Akademik İsa Həbibbəyli Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının anadilli ədəbiyyat epoxasını *tarixi-filoloji, ədəbi-metodoloji* aspektdə seçmişdir, AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmov "Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi məruzəsi və inkişaf mərhələləri" adlı məqaləsində Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi mənzərəsini və onun inkişaf mərhələlərini elmi cəhətdən əsaslandırır...

Tədqiqatda XIII-XVI əsrlərə dair əhatəli *icmal mövzular və portret очерklər* özünə yer alıb. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin III cildinin sonunda lüğət (hazırlayan *Atəmi Mirzəyev*), ingiliscə və rusca *xülasələr* də verilib.

Beləliklə, akademik nəşrdə XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycanda siyasi-ictimai şərait və ədəbi-fəlsəfi fikir, farsdilli və ərəbdillilik ədəbiyyatı, habelə tərcümə ədəbiyyatı zəminində anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşması və inkişaf istiqamətinin özəllikləri elmi-nəzəri izahını tapıb, təzislər verilib, mühüm elmi müddəalar irəli sürülüb. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin III cildi də cari tədqiqatların aparılması, perspektiv mövzuların müəyyənləşdirilməsi üçün qarşımızda vacib vəzifələr qoyur.

ƏLİZADƏ ƏSGƏRLİ,
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, filologiya elmləri doktoru, professor.